

הקנאה לעבד ולאשה

א. מחלוקת חכמים ורבי מאיר

איתא במשנה בקידושין (כב:):

עבד כנעני נקנה בכסף ובשטר ובחזקה, וקונה את עצמו בכסף על ידי אחרים... דברי רבי מאיר; וחכמים אומרים בכסף ע"י עצמו.

ובדף כג: התלבטה הגמרא בביאור פלוגתת רבי מאיר וחכמים. רב ששת ורבי אלעזר הציעו שתי הצעות לביאור המחלוקת:

רב ששת הציע שנחלקו האם במקרה בו אחר הקנה לעבד על מנת שלא יהיה לרבו רשות במתנה, אכן הרב אינו זוכה. לדעת חכמים התנאי מועיל, ואילו לדעת רבי מאיר האדון זוכה בכל אופן.

רבי אלעזר חלק על רב ששת, ולדעתו במקרה בו אחר הקנה לעבד על מנת שאין לרבו רשות במתנה, לכולי עלמא האדון זוכה. את מחלוקת חכמים ורבי מאיר העמיד רבי אלעזר במקרה בו אחר נתן לעבד מתנה על מנת שיצא בה לחירות, שלדעת חכמים במקרה כזה אין האדון זוכה, ואילו לדעת רבי מאיר אפילו במקרה כזה זכה האדון במנה.

ב. קושיית הראשונים מהמשנה בנדרים

הראשונים השוו בין סוגיה זו לבין הסוגיה בנדרים (פח:): דגרסינן במשנה שם:

המדיר הנאה מחתנו והוא רוצה לתת לבתו מעות, אומר לה: הרי המעות האלו נתונין לך במתנה, ובלבד שלא יהא לבעליך רשות בהן - אלא מה שאת נושאת ונותנת בפיד.

מפורש במשנה, אם כן, שניתן להקנות לאישה מעות בלא שיזכה בהם הבעל.

נחלקו האמוראים מהי ההקנאה המועילה בעניין זה:

דעת שמואל היא שיכול האב להקנות מעות לאישה ולומר לה "מה שתרצי עשי",

ולא קנה אותן הבעל.

דעת רב היא שדווקא אם אמר לה אביה "מה שאת נושאת ונותנת לפיך", אז לא קנה הבעל, אך אם יאמר לה "מה שתרצי עשי" קנה הבעל. ומבאר רבי זירא, שרב אמר את דבריו אליבא דרבי מאיר, הסובר שיד אישה כיד בעלה.

והקשו הראשונים כיצד יבאר רבי אלעזר את המשנה בנדרים. הרי לדעתו לא מודה רבי מאיר אפילו בעל מנת שתצא בו לחרות, ואם כן חולק הוא הן על רב והן על שמואל.¹ והציעו מספר תירוצים. ועדיין נותרה הסוגיה עמומה, ומקום השאירו לנו להתגדר בו.

במהלך המאמר ננסה, בעזרת ה', לא רק לפתור את הקושיה בה נתקשו הראשונים, כי אם גם ללבן שאלה מרכזית - סוף סוף, אם יש זכות לאדון במה שיקנה העבד, או זכות לבעל במה שקונה אשתו, כיצד יועיל תנאו של המקנה על מנת להפקיע זכות זו.

ג. יסודות הפתרון

חלק מהפתרונות אותם מעלים הראשונים מתבסס על האפשרות כי אמוראים מסויימים חולקים על מה שבסוגיה אחרת מוצג כהנחה שאין עליה עוררין. קודם שנציג את פירושו לסוגיות, נציג את שתי ההנחות אותן אנו רואים כמשותפות לכלל הדעות, כפי שעולה לענ"ד מן הסוגיות:

(1) מחלוקת חכמים ורבי מאיר היא בשאלה האם יד עבד כיד רבו ויד אישה כיד בעלה.²

(2) מחלוקת רב ושמואל בסוגיה בנדרים היא מחלוקת חכמים ורבי מאיר.³ הפירוש אותו אנו מציעים צריך לקיים הנחות אלו על מנת שהסוגיות יתבארו כפשטן, ובלא לחלוק זו על זו. וה' יאיר עינינו בתורתנו.

1 וביארו הראשונים שאין ליישב שהמשנה אליבא דרבנן ולא אליבא דר"מ, דסתם משנה כר"מ.
2 "כמאן אזלא הא שמעתא דרב? כרבי מאיר, דאמר: יד אשה כיד בעלה" (נדרים פח:). בסוגיה בקידושין מקשים מדעת רבי מאיר וחכמים באשה על דעתם בעבד, ואם כן מדובר באותה השאלה.

3 בגמרא נדרים הנ"ל עולה שרב כרבי מאיר, ואם כן שמואל כחכמים.

ד. ביאור שיטתו של רב ששת

נשוב לסוגיה בקידושין. רב ששת הציע, כי רבי מאיר וחכמים חולקים במקרה בו אדם הקנה כסף לעבד, והתנה בעת הקניין "על מנת שאין לרבך רשות בו".
הריטב"א שם מבאר כיצד מועילה הקנאה "על מנת שאין לרבך רשות בו":

...זה שאמר על מנת שאין לבעלך רשות בו אינו תנאי, אלא שיוור בגוף המתנה. שמשירר בה שלא יזכה בה האדון או הבעל... וכל שמשירר לעצמו, דכולי עלמא לא פליגי דשירורו שיוור, כהנהו דמעשר ודיוטה ומתנות, אבל הכא דשירורא לא הוי לנפשיה אלא לזכותו של מקבל מתנה פליגי. דרבי מאיר סבר דמעשה אינו תלוי בעל מנת זה, וכיון שקנה העבד קנה רבו, דכגוף אחד חשיבי, ומאי דשירר שלא יזכה האדון אינו כלום. ורבנן סברי, דאפילו בהא שירוריה שיירה, ואהני על מנת דידיה שאין הרב זוכה בה (כג: ד"ה הכא).

הריטב"א מבאר שתנאי "על מנת שאין לרבך רשות" הוא למעשה שיוור בהקנאה. יש לציין, כי השימוש במושג שיוור בהקנאה כאן הוא מחודש, שכן בניגוד לדוגמאות אותן מביא הריטב"א, כאן אין שיוור בחפץ המוקנה, כי אם במעשה ההקנאה. במילים אחרות: במקום לשייר את הגג של הבית הנקנה, כפי שקורה בשיורים רגילים, כאן מנסה המקנה ליצור "חצי קניין". שהרי, אם תהליך ההקנאה ייעשה במלואו, החפץ ייקנה לבעלים, ועל כן מתנה המקנה לבצע רק חצי מן ההקנאה, באופן שהחפץ ישאר אצל העבד.

לשיטת חכמים, אם כן, ישנה אפשרות לבצע עצירה שכזו באמצע מעשה הקניין. אף על פי שחפץ המוקנה לעבד אמור להמשיך הלאה ולהיקנות לאדונו, המקנה יכול לעצור את הקניין ולהשאיר את החפץ אצל העבד.
מדוע חולק עליהם רבי מאיר?

ניתן היה להציע, כי רבי מאיר חולק מצד דיני תנאים, ולדעתו שיוור כזה פשוט אינו אפשרי. אך הצעה כזו לא תעמוד בדרישה הראשונה אותה הצגנו לעיל, שמחלוקת רבי מאיר וחכמים היא בשאלה האם יד עבד כיד רבו. הצעתנו, אם כן, היא שחכמים ורבי מאיר נחלקו בשאלה האם ניתן להפריד בין ישותו של העבד לבין ישותו של האדון.

שיטת רבי מאיר היא שלא ניתן להתנות "על מנת שאין לרבך רשות בו", מכיון שהתנאה זו מניחה שניתן להפריד בין חלות הקניין לעבד לבין חלותו כלפי האדון. לדעת רבי מאיר לא ניתן להקנות לעבד בלבד, בלא שידו של האדון תהיה מעורבת גם היא כבר מן ההתחלה. כך גם מדויק מדבריו של רבי מאיר:

כי אמר ליה קני - קני עבד וקני רביה, וכי אמר ליה על מנת - לא כלום קאמר ליה.

ה. יד עבד כיד רבו

את הביטוי "יד עבד כיד רבו" כמבטא זהות מעבר לדיני קניין ניתן למצוא בסוגיה בבבא מציעא (צו.). הגמרא שם דנה בשאלה האם השואל מאדם את עבדו ביחד עם פרתו חשוב כשואל בבעלים, שהרי העבד עובד עבורו, ויד העבד כיד רבו. ועוד שם, במשנה בדף צח; נאמר כי המשאל פרה ושלחה ביד עבדו ומתה קודם שהגיעה לשואל, חייב השואל. ושואלת הגמרא שהרי יד עבדו כיד רבו דמי, ומדוע יתחייב השואל. ומבאר רש"י שם (צט. ד"ה ביד עבדו):

והרי לא יצאת מרשות משאל, דיד עבד כיד רבו דמיא, והרי הוא כאילו הולכה לו הוא.

בשני המקרים הללו נראה, כי הזהות בין העבד לרבו אינה רק זהות ממונית, אלא גם זהות אישית - כל התייחסות לעבד היא בהכרח התייחסות גם לרבו. על כן, שאילת העבד כמוה כשאילת הרב, והימצאות בהמה ברשות העבד כמוה כהימצאות ברשות האדון.

נראה, אם כן, שרבי מאיר וחכמים נחלקו האם ניתן להפריד זהות משותפת זו של עבד ואדון לשתי יחידות נפרדות.

סיכום שיטתו של רב ששת: רבי מאיר וחכמים נחלקו במקרה בו אדם מנסה להקנות לעבד מנה "על מנת שלא יהא לרבו רשות בו". תנאי זה הינו שיור במעשה הקניין. לדעת חכמים התנאי מועיל, והאדון לא קנה. לדעת רבי מאיר התנאי אינו מועיל, שכן עצם מעשה ההקנאה לעבד הוא גם מעשה הקנאה לאדון ולא ניתן להפריד את שתי הזהויות.

ו. מדוע חלק רבי אלעזר על רב ששת

רבי אלעזר לא הסכים לדברי רב ששת, וטען כי במקרה בו אדם יקנה לעבד על מנת שלא תהיה לרבו רשות אין התנאי מועיל והאדון קונה את החפץ.

נראה, כי ניתן להציג שתי אפשרויות להסבר מדוע חלק רבי אלעזר על רב ששת. אפשרות אחת היא שהוא חלק עליו מצד דיני תנאים, ואפשרות שניה היא שהוא חלק עליו מצד הדינים שבין עבד לרבו, כפי שיתבאר להלן.

מצד דיני תנאים, נעיין בתשובתו של הרמב"ם (בלאו סימן קיט):

וכבר נתבאר מדברי ר' אלעזר, והם האמת, שלדברי הכל, אם נתן לאישה או לעבד ואמר על מנת שאין לבעליך בהן רשות, שאין לרכך בהן רשות, קנה הרב וקנה הבעל, עד שיתנה בגוף הדבר הניתן, לא על האדם שננתנים לו, ר"ל על האישה והעבד. ואופן התנאי המועיל הוא, שיתנה בגוף המתנה, אשר נתן, ויאמר זה לא נתתי לו אלא בתנאי שתצא בו לחירות ואז תקיים המתנה...

כלומר, הרמב"ם מסביר כי לא ניתן להתנות על מעשה הקניין כי יפסק אצל אדם מסוים ולא ימשך, וניתן להתנות רק על ידי התנאה בגוף הדבר. הרמב"ם מבין כי חילוק זה בין התנאים מתבאר מדברי רבי אלעזר, ואם כן לדעתו חלק רבי אלעזר על רב ששת מצד דיני תנאים.

על פי האפשרות השניה, חלק רבי אלעזר על רב ששת מצד קניינו של האדון בעבד. על מנת להבהיר את מחלוקתם, נעיין בדברי ר"י בתוספות (קידושין כג: ד"ה ורבי אלעזר אומר). מטרתו של ר"י היתה להוכיח כי עבד ואישה "אינם שוים, שאין יד האישה כיד הבעל כמו שיד העבד כיד רבו". על מנת להוכיח זאת, השתמש הר"י בשתי ראיות:

א. בעל שהקנה לאשתו קנתה קניין גמור, ואילו אדון שהקנה לעבדו אינו קונה כלל.

ב. גם במקרים בהם הבעל זוכה בקניין אותו קונה האישה, אין הוא זוכה אלא בפירות, בעוד שאצל עבד כאשר האדון זוכה הרי הוא זוכה גם בגוף.

נראה, כי טענתו של ר"י הינה שבניגוד לרב ועבד, שם זכות האדון ברכוש העבד הינה תוצאה מעצם היחסים ביניהם, הרי שלגבי בעל ואישה מדובר בזכות חיצונית. הראיה הראשונה מתייחסת לאפשרותו של הבעל או האדון לוותר על זכותו. העובדה כי בעל מסוגל לוותר על זכותו בקנייני האישה, ואילו אדון לא, מוכיחה שלגבי אדון מדובר המונחת בתשתית הקניין בעבד, בעוד שלגבי בעל זוהי זכות חיצונית ליחסי הבעל והאישה.

הראיה השניה מסבירה לנו מדוע הדבר כך. לגבי עבד, כל רכושו שייך לאדון, מכיוון שהעבד עצמו שייך לאדון. על כן, גם גוף הקניין אותו קונה העבד נקנה לאדון.⁴ האשה, לעומת זאת, אינה קנויה לבעלה ממונית, ועל כן גם גוף רכושה אינו שייך לו. זכותו אינה אלא בפירות, והיא נובעת מתקנת חכמים המוזכרת בכתובות (מז):

תיקנו מזונותיה תחת מעשה ידיה, ופירקונה תחת פירות, וקבורתה תחת כתובתה, לפיכך בעל אוכל פירות.

כעת, ניתן להבין את טענתו של רבי אלעזר כך - אף אם נניח כי התנאי מועיל, ומעשה ההקנאה נעצר אצל העבד, והוא שקונה, מכל מקום ברגע שיקנה העבד יקנה גם האדון, לא מחמת מעשה הקנאת החפץ לעבד, כי אם מחמת קניין האדון בעבד עצמו. הנפקא מינה בין שתי האפשרויות אותן הצענו להבנת מחלוקתו של רבי אלעזר על רב ששת הינה לגבי הקנאה לאשה. אם רבי אלעזר חלק מצד דיני תנאים, הרי שהתנאי לא יועיל גם כנגד בעל. אך אם הוא חלק רק מצד קניינו של האדון בעבד, הרי שבאשה הוא יודה; באשה אין קניינו של הבעל בפירות נכסי האשה נובע מעצם מערכת היחסים ביניהם, וממילא, אם הצליח הקונה למנוע במעשה הקניין את זכיותו של הבעל, והקנה את הפירות לאשה, תשאר הזכות לפירות אלו בידיה. ואכן, בשאלה זו נחלקו הראשונים (ראה הרמב"ם שהובא לעיל, ולעומתו הרמב"ן הן בקידושין והן בנדרים. וראה עוד מחלוקת ר"ת ור"י בתוספות הנ"ל בקידושין).

יש להעיר, כי אף לפי האפשרות השניה אותה הצענו במחלוקת רב ששת ורבי אלעזר, אין מדובר במחלוקת המקבילה למחלוקתם של רבי מאיר וחכמים האם יד עבד כיד רבו דמי. על פי האפשרות השניה, מחלוקת רב ששת ורבי אלעזר היא בשאלה האם קניין העבד שייך לרבו מעצם מהותם של היחסים ביניהם. מחלוקת חכמים ורבי מאיר, לעומת זאת, הינה האם ניתן להתייחס לרב ולעבד כשתי ישויות נפרדות, והיא מחלוקת שונה לחלוטין. ניתן לטעון כי מחד העבד קנוי כולו לרבו על רכושו, כרבי אלעזר, אך אין זה אלא קניין ממוני ולא אותה זהות אישית, אשר בקיומה דוגל רבי מאיר, ולהיפך.

בפרק זה הסברנו מדוע חולק רבי אלעזר על רב ששת. ביאור לשיטת רבי אלעזר עצמו ננסה להעלות בהמשך.

4 ראה רש"י ב"מ (יב): "מציאת עבדו ושפחתו הכנענים שלו - שהרי גופו קנוי לו עולמית, כדכתיב (ויקרא כ"ה מו) והתנחלתם".

ז. מחלוקת רב ושמואל

לאור באורנו למחלוקת רב ששת ורבי אלעזר ולמחלוקת חכמים ורבי מאיר, ניגש כעת לסוגיה בנדירים, שם נמצאת מחלוקתם של רב ושמואל.

כזכור, במשנה בנדירים נאמר כי האב יכול להקנות לבתו בלא שבעלה יזכה. רב ושמואל נחלקו כיצד עליו להתנות - האם יכול הוא להתנות שתעשה ככל שתרצה, כדעת שמואל, או שמא התנאה כזו לא תועיל על מנת להפקיע מן האב, והתנאי היחיד שיועיל הוא "מה שאת נושאת ונותנת לפיך", כדעת רב. רבי זירא מזהה את שיטת רב עם שיטת רבי מאיר ואת שיטת שמואל עם זו של חכמים.

אנו ביארנו, כי מחלוקת חכמים ורבי מאיר היא האם ניתן להתייחס לעבד ולרב כשתי ישויות נפרדות, או שהם מהווים ישות אחת. מכאן, שהמחלוקת לגבי בעל ואישה הינה אותה מחלוקת - האם המקנה לאישה בהכרח מקנה לישות הזוגית של הבעל והאישה, או שהוא יכול להקנות לאישה בלבד.

שיטת חכמים היא שניתן להתייחס ולהקנות לאישה בלבד, ועל כן יכול האב לומר לבתו - מה שתרצי עשי, ובכך הקנה לה את מלוא הזכויות בחפץ, והבעל אינו זכאי עוד לפירות. דוגמה דומה להפקעת הבעל מזכות הפירות בנכסים ניתן למצוא בכתובות (עח:):

אלו הן שאינן ידועין? כל שיושבת כאן ונפלו לה נכסים במדינת הים.

כלומר, נכסים שהבעל אינו יודע מהם, אין הוא זוכה בפירותיהם. נראה שגם כאן, חוסר ידיעתו של הבעל על הקניין הביאה להפרדה בין הבעל לאישה, וממילא דווקא האישה היא שזכתה ולא הבעל.

ח. ביאור שיטת רבי אלעזר

כעת נשוב לקושית הראשונים על רבי אלעזר. כפי שצויין בראש המאמר, הראשונים הקשו: הרי לשיטת רבי מאיר אליבא דרבי אלעזר המנה נקנה לאדון אף כאשר הוא מוקנה לו על מנת שיצא בו לחירות, ואילו בסוגיה בנדירים מפורש שלדעת רבי מאיר המקנה לאישה ואומר "מה שתתני ותשאי לפיך", אין הבעל זוכה.

לאור ביאורנו עד עתה, נראה שהישוב לקושיה פשוט. אליבא דרבי מאיר, כפי שאמרנו, לא ניתן להתייחס לעבד או לאשה בפני עצמם. על כן, לכאורה, לא ניתן למנוע את קניין האדון או הבעל.

אלא, שכפי שאמרנו לעיל, רבי אלעזר מודה כי ניתן להתנות תנאי חיובי בקניין. כלומר, ניתן להקנות ולהגדיר את הקניין כקניין לצורך מסויים או באופן מסויים. הדרך למנוע את הבעל מליהנות, אם כן, היא על ידי התנאה המגדירה את המתנה כמזונות האשה. מאחר ולבעל אין זכות במזונות האשה,⁵ אין כאן נתינה למי שהוא מודר הנאה ממנו. בעבד, התנאה מעין זו כלל לא תועיל, שכן כפי שפרטנו לעיל באריכות, כל הקנוי לעבד קנוי בהכרח גם לאדון, כולל מזונותיו. על כן, סובר רבי מאיר שהתנאה "על מנת שתצא בו לחירות" אינה מועילה על מנת למנוע את קנינו של האדון.

חכמים אינם חולקים אלא על הנחה אחת. לדעתם, יכול המקנה להתייחס לעבד כאישיות נפרדת, ולא כידו של האדון בלבד. אמנם, בדרך כלל לאישיות נפרדת זו לא תהיה משמעות ממונית, כי סוף סוף אישיות זו קנויה היא לאדון. אך במקרה בו אמר המקנה "על מנת שתצא בו לחירות", סוברים חכמים כי ניתן להקנות לעבד, בלא שהאדון ירכוש מנה זה.

כפי שאמרנו לעיל, קניינו של האדון ברכוש העבד נובע מעצם יחסי עבד-אדון. אולם, מאחר ומנה זה מיועד לשמש להפקעת יחסים אלו עצמם, אין הוא נכלל בהם. ניתן לדמות זאת לדינו של גט שחרור, המוקנה על ידי האדון לעבד, בלא שיזכה בו האדון בחזרה על ידי רכישת העבד, שכן "ידו וגיטו באים לו כאחד". גט השחרור, מעצם מהותו, אינו חלק מיחסי אדון ועבד. באופן דומה, עצם העובדה כי העבד קונה מנה שנועד לשמש אותו לשחרורו, היא שמתחילה את תהליך השחרור, שכן מנה זה אינו יכול להיכנס תחת בעלותו של האדון מכח שליטתו ברשות העבד.

אליבא דרבי מאיר, כמובן, תהליך זה כלל אינו יכול להתחיל. מכיוון שהעבד אינו מהווה אישיות אליה יכול המקנה להתייחס באופן נפרד, אין הוא מסוגל להקנות לו מנה על מנת שיצא בו העבד לחירות, והמנה מוקנה מתחילתו לעבד ולאדון בו זמנית

5 כמבואר בר"ן (נדרים פח. ד"ה מתניתין).